

BÍRÓ GÁSPÁR

Etnikai pártok, állampolgárság, lojalitás, etnopolitika

*Reflexiók Gombár Csaba „Társadalomszemléletünk
eticizálódása” című tanulmányára*

Az 1989 utáni Közép- és Kelet-Európában etnikai alapon szerveződő pártok és politikai mozgalmak szerepe nézetem szerint csak tágabb történelmi perspektívában értékelhető. Ma még nem vállalkozhatunk arra, hogy tevékenységüket avagy a pusztá létüket egyértelműen nemkívánatosnak, vagy ellenkezőleg üdvösnek minősítsük; pusztán azért sem, mert ehhez szükség volna többek között egy, legalább a nyugat-európai tapasztalatokat figyelembe vevő összehasonlító elemzésre. Tény, hogy régióinkban 1989 után egyes etnikai szervezetek diszfunkcionális szerepet tölthettek és töltenek be – beleértve a többség által „nemzetvédő” céllal létrehozott politikai vagy „csak” politizáló szervezeteket. A nemzeti vagy etnikai kisebbségek szervezetei azért vannak kényes helyzetben, mert ugyan tevékenységük teljes mértékben alkotmányos keretek között és a legteljesebb nyilvánosság előtt zajlik, ám a közvélemény jelentős, hangadó, de különböző okokból elfogult része évek óta a kisebbségi érdekvédelmet a politikai felforgatással rokonítja. S ez a politikában nem csekély dolog, bár megjegyzendő, hogy ahol az ilyen vélemények a legélesebben vannak jelen, ott általában is az autonóm politikai vagy társadalmi szervezkedést a destabilizálás gyanúja lengi körül. Mivel Gombár Csaba tanulmányának lényegi megállapításaival többnyire egyetértek, az alábbiakban olyan forgatókönyvet szeretnék felvázolni, amelyet azért érdemes megvizsgálni, mert egyes elemei már vagy megvalósultak a régió bizonyos államaiban, vagy mert jelek szerint napirendre kerülése nem elképzelhetetlen. A kérdés az, Bosznia után Európa e részében kialakulhatnak-e még olyan viszonyok, amelyek középette a következők-

ben leírt etnopolitika összes eleme egyazon államban valósággá, napi gyakorlattá válik, vagy sem.

A válasz arra a kérdésre, hogy az etnicitás határozza-e meg a politikát, vagy a politika integrálta-integrálja, szippantja fel az etnikai elemet, az elmúlt kétszáz év tapasztalatai alapján nem sokat árul el a reális folyamatokról: is-is. Jelenleg a nemzetállami modell határozza meg a nemzetközi közösség struktúráját, játékszabályait, s a világpolitika trendjeit. Az Egyesült Nemzetek Szervezete lehetőségeinek megítélésekor tekintetbe kell venni, hogy tagjai államok, nemzetállamok. A nemzetállam fogalma ebben az összefüggésben kettős jelentésű: 1. az állam a többséget alkotó etnikum által meghatározott, amely, például Európában, a legtöbb esetben nevet is ad az illető országnak; 2. az államalkotó többségi etnikumok – a nemzetek, *mutatis mutandis* a nemzetközi jog szuverén egyenlőség elvének is hasznélvezői, miáltal kialakul egy olyan nemzetközi érdekközösség, amely etnikai ügyekben a nemzetközileg elismerést elnyert nemzeteket teszi meg a politikai érdek- és értékskála elsőrangú helyzetettjeinek. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az európai nemzetállamok konszolidálódásával az etnicitás a politikai tevékenységet modellező elméletek számára olyan tényezővé vált, amellyel számolni kellett, s a jövőben is számolni kell. Az etnikai elem ráadásul többnyire az állam fölötti ellenőrzés megszerzésével kapcsolatos küzdelmekben erősödik fel, így a prioritás kérdésre is jellemző, hogy a két törekvés igazából sohasem volt egyensúlyban. Ugyanis ha egy ilyen egyensúlyi helyzet bekövetkezik, fölöslegessé válik a kérdés maga, azaz az etnicitás–politika viszony meghatározójának feszegetése. Ha tehát az előfeltevésünk úgy szól, hogy különböző szociológiai adottságok dinamikája felerősíti politika és etnicitás egymást semlegesítő hatását, akkor okoskodhatunk úgy, hogy a jövőben megszűnnek a nemzetállamok. De ha a politika primátusát tekintjük hosszú távon megvalósuló trendnek, akkor elvileg eljuthatunk az etnikailag semleges állam ideáltípusának megkonstruálásához, vagy akár a birodalom eszméjéhez is, de vizsgálhatjuk az etnopolitikának azt a változatát is, amely úgy írható le, mint a többségi etnikum törekvése az állam és államterület kizárólagos birtoklására.

Az alábbiakban ez utóbbival szeretnék röviden foglalkozni, két előzetes megjegyzéssel:

1. Az ilyen jellegű törekvések nem újak, s itt csak a román etnokratikus totalitarizmusra utalnék, mint egyik történelmi előzményre. A különbség a jelenlegi helyzetet illetően az, hogy a törekvés régióinkban a tömegdemokrácia intézmény- és fogalomrendszerének kereteiben jelentkezik.

2. A politika primátusa az etnikai elemmel szemben, legalábbis ami a régiókat s az 1989 utáni éveket illeti, realitás: a) az 1989 utáni kelet- és közép-európai alkotmányok, leszámítva a magyar alkotmányt, kifejezetten a nemzetállami modellt követik, abban az értelemben, hogy nem ismerik el a kisebbségi etnikumokat mint csoportokat

azonos értékű politikai alanyisággal rendelkezőknek a többségi nemzettel; és b) az uralkodó nemzetközi politikai és jogi felfogás minden etnikai ügyet az állam hatáskörébe utal, és csak az egyetemes egyéni emberi jogok tekintetében ismeri el a nemzetközi közösség véleménynyilvánítási jogát, a létező intézményeken és mechanizmusokon keresztül Európában több évtizede létezik e jogok bírói védelmének nemzetközi intézményrendszere, ám az Európa Tanácsban a nemzeti kisebbségek védelméről 1994-ben kidolgozott keretegyezmény gyakorlatilag az ide vonatkozó ügyeket továbbra is az államok kizárólagos illetékességi körébe utalja, mivel nem ír elő az előbbihez hasonló bíraskodási mechanizmust, illetve kifejezetten kivonja az ilyen ügyeket az Európai Emberi Jogi Bizottság és Bíróság hatásköre alól.

Az etnopolitika (ethnopolitics) fogalma a szakirodalomban általában azt a határterületet jelenti, ahol etnicitás és politika érintkezik egymással. Vagyis viszonyfogalom, mégpedig olyan viszonyfogalom, amelynek nincs egységesen elfogadott meghatározása. Ezért jelentheti azt, amit magyar nyelvterületen általánosan kisebbségpolitikának szokás nevezni, vagyis az állam politikáját a területén élő kisebbségi etnikai csoportokkal szemben, de ugyanúgy tartalmilag azonosítható az etnikai alapon való hatalommegosztás különböző technikáival¹.

A harmadik világban elterjedt *nation-building* – noha például ami az önrendelkezési jog szelektív alkalmazását illeti, egyes esetekre találó lehet –, általában mást jelent, mint a régióban használatos nemzetpolitika. Van azonban egy olyan mozzanat, amely a fogalmi kavalkádból markánsan kiemelhető, s ez az etnopolitika, mint az állambirtoklás restriktív, polgárjogi ihletésű értelmezése. Az állam és az államterület ezek szerint a többségi etnikum, a nemzet vagy nép mint morális személy kizárólagos tulajdona. A polgári jogi vonatkozás hangsúlyozása azért fontos, hogy elválasszuk ezt az esetet az olyan organicista állambölcseletekben központi szerepet játszó ideológiáktól – mint például a magyar Szent Korona-eszme –, amelyek mind előfeltevéseikben, mind finalitásukban különböznek az iménti, szorosan vett polgári jogi értelmezéstől. A kizárólagos értelemben vett etnopolitika visszatérés a 19. századi és a szó szoros értelmében vett diszkrecionális tulajdonjogi felfogáshoz, vagyis tagadása egy sor olyan jogi fikciónak és technikának, amely időközben közmeggyőződés tárgyává vált és intézményesült, s aminek célja az államok területi állandósága és integritása elvének összhangba hozása a személyek, áruk és eszmék szabad áramlásának követelményével és gyakorlatával.²

Az etnopolitika céljainak vállalása kormányzati pozícióból magában foglalja az erőszak, s végső soron a genocídium lehetőségének az elfogadását is, még akkor is, ha az eredeti szándék nem ez volt. A genocídium az ilyen felfogásban mintegy kódolva van. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy e program szükségszerűen meg is valósul, a lényeg az, hogy benne van az alternatíva-halmazban, s a beszélőnek ezzel szembe kell néznie. Ted Robert Gurr és munkatársa, Barbara

Harrf egy nemrég közzétett tanulmányukban a genocídium lehetőségét az etnopolitika viszonylatában a következőképpen határozzák meg: „Öt olyan tényezőt azonosítottunk, amelyek együtthatásuk révén mind a genocídiumot, mind a közönséges tömegmészárlást politikai okokból (a szerzők ezt politicídiumnak nevezik: *politicide* – B. G.) lehetővé teszik: 1. folyamatos véleménykülönbségek vannak az (egy államban együtt élő) etnikai csoportok között; 2. az elitek a hatalommegtartás eszközeként hagyományosan az erőszakot részesítik előnyben; 3. az elitek hatalmukat arra használják, hogy a különböző csoportokat eltérő mértékben, lojalitásuk függvényében részesítsék jutalomban; 4. az érintett társadalom nemrég ment át olyan politikai megrázkódtatáson, mint forradalom vagy háborús vereség; 5. olyan ideológiák jelentkeznek, amelyek bizonyos csoportokat mint feláldozhatókat jelölnek meg. Ha mindezek a feltételek egy időben valósulnak meg – írják a szerzők –, az etnopolitikai konfliktus könnyen genocídiumban végződhet”.³ Az 1945 után Kelet- és Közép-Európában kialakult ideológiai és geopolitikai választóvonalak, amelyek az elmúlt 5–6 év folyamán többé vagy kevésbé látványosan széttöredeztek, az etnopolitikai szándékoknak és törekvéseknek határt szabtak. Ma már viszont úgy tűnik, hogy a világ bizonyos részein mindent el lehet követni az ethnosz jegyében, s ezt hallgatólagosan nemzetközileg jóvá is lehet íratni. Lassan ott tartunk, hogy a genocídium is „csupán” az emberi jogok súlyos megsértése egyik a esetének számít.

A *terra nullius* elfoglalása, vagy az erre való igény bejelentése, valamint az, amit általában szülőföldre való jogként emlegetnek főleg kisebbségi oldalról (beleértve a bennszülött népeket), nem tartoznak az etnopolitika itt leírt körébe. Sem a *terra nullius* birtokbavétele, sem a szülőföldre való jog elismerésének követelése nem vonja maga után szükségszerűen harmadik személy hasonló jogainak kétségbevonását. Különbösen a szülőföldre való jog jelenleg éppen az etnopolitikai törekvések ellen irányul. Hiszen a kizárólagos birtoklás követelménye értelemszerűen jelenti azt is, hogy másokat, s elsősorban a többségi etnikai csoporthoz nem tartozókat semmilyen jogosítvány nem illet meg az etnikailag fontos ügyeket illetően, s ez kiterjed az államterület bizonyos részének mint ingatlanak a birtoklására vagy tulajdonára is. (A fasizmus nemcsak fogalmilag, de lényegileg is különbözik az itt elemzett etnopolitikai kizárólagosságtól, ennek kifejtésére azonban itt nincs mód.) A fentiekben túl a legrosszabb helyzetben a hontalanok vannak továbbra is, illetve azok, akiknek személyes státusát a nemzeti törvények, azaz az államok belső törvényei nem ismerik el. Azokkal, akik politikai vagy természeti katasztrófák következményeként kerültek kiszolgáltatott helyzetbe, röviden e dolgozat befejező részében foglalkozom. Átmeneti állapotban levőknek tekintendők azok, akik a genfi egyezmény (1951) értelmében várnak valamilyen jogi státus elismerésére.

Az itt leírt etnopolitikai gondolkodás megerősödése irányában hatott 1989 után régióinkban az a szemlélet, amely az önrendelkezést

kizárólag politikai elvként hajlandó elfogadni. Ez a szemlélet uralkodik mind az ENSZ-ben, mind az olyan regionális szervezetekben, mint az Európa Tanács (ET). Noha a rendelkezésre álló nemzetközi joganyag az önrendelkezés mint kollektív (emberi) jog felfogását támasztja alá – az 1966-os emberi jogi egyezmények *expressis verbis* a népek önrendelkezéshez való jogát tartalmazzák –, a világpolitikában az önrendelkezési jog érvényesítése szelektív módon történt, a mindenkor nagy hatalmú megfontolásoknak megfelelően. Ez a helyzet tehát nem változott a bipoláris világrend megszűnte után sem. Az önrendelkezés jogként való el nem ismerése dogmatikailag általában azzal indokolt, hogy a nép kategóriájának nincs egyetemesen elismert definíciója, s ezért e „jognak” nincs alanya, azaz nem tekinthető „jognak”⁴. Amikor nemzetközileg szankcionált politikai elvként a gyakorlatban érvényesült az első világháborút követően, illetve a dekolonizációs folyamatban az önrendelkezés, egy etnikai csoport (nép, nemzet) „elnyomás alóli felszabadulását” legitímálta, akár békés úton, akár harcok árán történt is a „felszabadulás”. De ez a megközelítés is csak egyes csoportokra vonatkozott, míg másokra nem, s ez napjainkban sem történik másképpen. Hogy kik a kiválasztottak, az merőben politikai szempontok alapján dől el. Az érintetteknek többnyire csekély befolyásolási lehetőségük van, azonkívül, hogy elkeseledésükben erőszakkal fenyegetőznek, vagy erőszakhoz folyamodnak céljaik elérésére, s ez irányulhat, amint irányult és irányul is, az ügygel semmilyen kapcsolatban nem álló harmadik személyekre, mint szenvedő alanyokra. Csak ezek figyelembevételével érthető meg az önrendelkezés egyszeri és megismételhetetlen voltának elmélete, amely az önrendelkezés politikai elvként való felfogásából ered: ha egyszer egy csoport felszabadult, azaz élt önrendelkezési jogával, értelmetlen a továbbiakban önrendelkezésről beszélni. Főleg akkor az, ha a csoport saját, nemzetközileg elismert államot hoz létre.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert a hagyományos emberi jogi felfogás – többek között az 1966-os szövegek értelmében – a belső önrendelkezést egy nép azon jogának tekinti, amelynek birtokában szabadon választhatja meg saját politikai státusát, azaz kormányzatát, rendszeres, titkos és általános választásokon. Ez esetben a nép egyenlő az adott ország állampolgárainak összességével, s egy folyamatosan gyakorolható szabadságjog alanya, ami nyilvánvalóan ellentmond az egyszer s mindenkorra önrendelkezés elméletének. Ebből következik, hogy ez utóbbi nézet csak az állam létrehozásának esetére vonatkozik, ami még a releváns ENSZ határozatok értelmében is az önrendelkezési jog gyakorlásának csupán egyik lehetséges módja. Ha tehát ennek megfelelően egy nép – s itt általában a nemzetközi jogi dogmatika sem tesz különbséget az állampolgárok összessége és a nép, nemzet, kisebbségi etnikumok és általában az állampolgárok közösséget alkotó, de szociológiailag elkülöníthető etnikai csoportok között,⁵ élt önrendelkezési jogával, s felszabadult a külső „elnyomás” alóli, megalkotta és elismertette saját államát, további „rész-önrendelkezé-

sek”, mint például a kisebbségi etnikumok autonómiatörekvései, de akár a többségi lakosságú régiók vagy települések nagyobb közigazgatási önállóságra vonatkozó igényei, elvileg nem lehetségesek. Ha ez utóbbiak mégis megvalósulnának, amint az Nyugat-Európában még olyan államokban is megtörtént – mint Spanyolország –, amelyek alkotmányosan nemzetállamok, az is politikai okokra vezethető vissza, illetve a politika primátusának tételét támasztja alá. Többek között ezért is vitatott modell jellegük. Az, hogy a hatalmi megfontolások egyes esetekben megerősítik az önrendelkezést mint politikai elvet (s kétségbevonják mint jogot), máskor viszont szinte semmibe veszik, újra aláhúzza a szelektivitás tényét, s a jelenség önkényes jellegét. De visszatérve gondolatmenetünkhöz, a rész-önrendelkezések lehetőségének elismerése akár úgy is értelmezhető lenne, mint az új autonóm alanyok korábbi elnyomásának a közvetett elismerése, ennek összes morális, politikai és esetleges anyagi következményeivel. S hogy ez egyáltalán nem pusztán elméletileg megkonstruált lehetőség, azt régi-önk újabbkori történelme igazolja. Másodszor, a rész-önrendelkezés is követheti elméletileg az önrendelkezés logikáját, s kitűzheti célul az elszakadást, új állam létrehozását, vagy másik államhoz csatlakozást. Ennek a lehetőségnek az egyszer s mindenkorra való kiiktatását, úgy tűnik, napjainkban az itt elemzett etnopolitikai hipotézis valósíthatja meg a gyakorlatban, hiszen szintén friss történelmi tapasztalat, hogy a nagy létszámú, költséges erőszakszervezetek fenntartása sem igazán alkalmas a többnemzetiségű államok egybentartására, ha az önrendelkezési jogra hivatkozás kellő tömegtámogatással találkozik. Ezért valószínűleg igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a dolog logikájából fakadóan az önrendelkezés folyamatos szabadságként való elismerése megállíthatatlan folyamatokat idézhet elő. Ez azonban csak akkor érvényes megállapítás, ha az önrendelkezést kizárólag politikai elvként engedjük meg, ami – s ez szintén keserű történelmi tapasztalat – azt is jelenti, hogy még csak tudomást sem vagyunk hajlandók venni azokról, amelyek a legtöbb esetben az autonómia- és önrendelkezési törekvéseket indokolják, még mielőtt az erők válna uralkodóvá a terepen. Az önrendelkezés jogként való elismerése nem vonja önmagában véve szükségszerűen maga után sem a szecessziót, sem az állam integritásának más módon való kérdésessé tételét. Harmad-, de nem utolsósorban, a pragmatikus érv úgy hangzik, hogy a több – területi és/vagy testületi – autonóm entitást magába foglaló államokat rendkívül nehéz kormányozni. Ez igaz, azonkívül az autonóm entitások pluralizmusa egy államon belül megkövetel bizonyos formális jogegyenlőséget közöttük, ami adott esetben önmagában kérdőjelezheti meg a többségi (etnikai) elv által legitimált államot, nemkülönben a területen való elsőbbség történelmi jogára épülő államszerkezet legitimitását, s ez elviselhetetlen feszültségeket okozhat.

Mindezek feltétlenül figyelembe veendő érvek, s realitásuk aligha kérdőjelezhető meg régiókat illetően. A kérdés azonban továbbra is az marad, hogy mit fogadunk el hosszú távon: az etnikai csoportok

nehézkésen szabályozható, de mindenkinek a maga – locke-i értelemben vett – tulajdonához való jogát elismerő és a konfliktusok megoldásának eszköztárából az erőszakot eleve és formálisan kiiktató alternatívát, vagy azt az etnopolitikai koncepciót, amely magában foglalja a jelenleg nemzetközi jogilag is szabályozott genocídium valamelyik formája bekövetkeztének lehetőségét, nevezzék azt szégyenlősen akár etnikai tisztogatásnak is?

Az etnopolitikai alternatívának az a nagy előnye minden más megfontolással szemben, hogy azonnali megoldással kecsegtet. S ez az államrezon, azaz a tisztán politikai kategóriákban való gondolkodás szempontjából súlyos érv. Jelszava: „Volt-föld a voltoké, a Volt-állam a voltok állama”, egyértelmű, s a többség szempontjából semmi kivetnivalót nem találni benne, sem a józan ész, sem az erkölcs felől. Ha azonban a kijelentés nem fedí a tényeket – márpedig régióknak általánosan ez a helyzet, akkor a tulajdon kiteljesítése céljából nagy tömegek esetében az egyik kézenfekvő megoldás a „nem-voltok” „voltokká” nyilvánítása, azaz létezésük kétségbevonása. Totalitárius körülmények között ez viszonylag könnyen megy, demokráciában – vagy legalábbis a demokratikus szóhasználat elfogadása esetében – azonban szimbolikus megoldásokra és jogi fikciókra van szükség. Ilyen például az egységes nemzeti állam eszméjének alkotmányban való rögzítése. „Volt-föld a voltoké”: ha nem pusztán a „volt” állampolgársággal rendelkezőkre vonatkozik a tétel, hanem etnikai tartalma van a „Volt” szónak, felmerül a kérdés, kik is azok a „voltok”? De itt még mindig a szimbólumok birodalmában vagyunk. Az állam jellegére vonatkozó alkotmányos tétel végső konzekvenciája az állampolgárság etnikumhoz kötöttsége. Azok, akik nem rendelkeznek állampolgársággal, sem az államapparátusban nem birtokolhatnak pozíciókat, sem ingatlanok tulajdonjogával nem rendelkezhetnek. Eltávolításuk az államterületről demokratikus szempontból ezután nem kifogásolható. Az állampolgárság elvesztése, illetve meg nem adása történhet olyan okokból, mint például az államnyelv nem- vagy hiányos ismerete, a többségi kultúrában nem (el)ismert vezetékek és/vagy keresztnévhez való ragaszkodás stb. A legegyszerűbb a *de facto* megvonás vagy megtagadás: az identitást igazoló személyes dokumentumok visszavonása és újak kibocsátásának a megtagadása. Mindezekre 1989 után konkrét esetek hozhatók fel illusztrálásként. Azonban politikai szempontból kétségkívül a leghatásosabb a lojalitás kategóriájával való manipuláció.

Az etnopolitikai szemléletmód térhódítását jelzi az a több európai – de főleg régióknbeli – kormány által egyre erőteljesebben hangoztatott követelés, amely szerint szükség van a kisebbségi etnikumok, s első helyen a nemzeti kisebbségek állammal szembeni lojalitási kötelezettségeinek nemzetközi kodifikálására. Belpolitikailag e kormányok ezen csoportoktól mint olyanoktól, s a hozzájuk tartozóktól egyénenkénti lojalitási nyilatkozat „hihető, komolyan vehető”, formális közzétételét várják el. Olyan lojalitás-felfogás érvényesítésének

kísérletéről van itt szó, amely az eddig ismertté vált hivatalos nyilatkozatoknak megfelelően több, mint jogkövetés, azaz az alkotmány és a törvények tiszteletben tartása, beleértve az adó- és hadkötelezettséget. Hogy pontosan miről van szó, az csak gyanítható azokból a nem hivatalos kommentárokból, amelyek néhány országban a kormányálláspontot értelmezik e tekintetben: az állampolgári lojalitás egyértelműen politikai lojalitásként értelmezendő, mégpedig a legtágabb értelemben. Általában a lojalitás hűséget, minden kétséget kizáró megbízhatóságot, sőt, aktív elkötelezettséget fejez ki egy eszme, egy szervezet (állam, párt) vagy egy meghatározott személy iránt. A lojalitás hiánya vagy megtagadása szintén politikai értelemben potenciális ellentétet, szembeszegülést, vagy egyenesen kenyértörést, *casus belli*-t jelent. Semmi esetre sem passzív, elhanyagolható semlegességet, közömbösséget, egyszerűen annál az oknál fogva, hogy a lojalitás kérdése – pontosabban hiánya, egyáltalán felmerült a nyilvános diskurzusban, vagyis politikai kérdéssé vált. Politikai lojalitás és etnicitás összevonása messzemenő következményekkel jár. Az etnopolitika szemszögéből nézve, a nem favorizált helyzetű etnikumok és a hozzájuk tartozó egyének helyből kívül soroltnak a politika résztvevőinek körén, hiszen a privilegizált etnikai csoportok tagjainak lojalitása vélelmezett, egyszerűen azért, mert ők azok, akik, ezzel szemben a többieké az ellenkező bizonyításáig megkérdőjelezett. A bizonyítás legelső kritériuma pedig az aktív elkötelezettség, egészen a legmagasabb áldozatvállalásig, az élet feláldozásáig, amely a nemzeti szubsztanciára kivetítve, örökös készenléti állapotot feltételez. Ebben a gondolatkörben, bármilyen etnikai alapon való – legális! – szervezkedés a nemzetállam adott keretein belül, de amely eltérő a privilegizált csoport(ok) számára fenntartottaktól, minden további nélkül bizonyítékként mutatható fel az illojalitás vádját igazolandó. S ezzel visszaértünk problémánkhoz, az etnikai pártok és politikai mozgalmak kérdéséhez, s ahhoz a megállapításunkhoz, hogy ezek szerepe, nem utolsósorban az itt jelzett lehetséges értelmezések miatt, csak tágabb időintervallumon belül értékelhető.

Csupán címszavakban szeretnék hozzáfűzni még néhány dolgot ahhoz a megállapításhoz, hogy a nemzetközi környezet miatt kedvez az általam itt leírt etnopolitikai törekvéseknek. Természetesen nem arról van szó, hogy a nemzetközi politika meghatározó szereplői, vagy közülük némelyek elhatározták olyan feltételrendszer megteremtését, amely kedvez az állam mint intézmény és az államterület egy adott etnikai csoport általi kizárólagos birtokbavételi törekvéseinek. Átmeneti időkben, cseppfolyós állapotok közepette, mint amilyenek a jelenlegiek is, egyes elvek, fogalmak, intézmények furcsa, önálló életre kelnek, s teljesen eltérő következményeket eredményeznek, mint amelyeket megfogalmazóik vagy létrehozóik megcéloztak. Ha a papíron létező nemzetközi joganyagot vesszük szemügyre, vagyis a különböző nemzetközi szervezetek által létrehozott dokumentummennyiséget, azt mondhatjuk, a nemzetközi jog fejlődik, hatásköre

olyan területekre is kiterjed, amelyekről néhány évtizede még csak álmodni sem lehetett. Másrésztől azonban a nemzetközi normák semmibevétele napjainkban olyan méretűvé vált, hogy ha változás nem történik, az magát a nemzetközi jog fogalmát teszi kétségessé. Finoman akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy korunk a realpolitika újjászületésének kora, vagyis a dolgok a valódi erőviszonyoknak megfelelően történnek, vagy nem történnek. Azonban ez is csak erős korrekciókkal érvényes, amint az a nézet, hogy a nyugati típusú jogfelfogás és jogi hagyomány felélte tartalékait, s a jogalkalmazói gyakorlat sokszor a józan ésszel annyira ellentétes eseteket eredményez, hogy azok abszurditása, s a krízis ténye a nem szakmabeliek széles köre számára is nyilvánvalóvá válik. Mindezeket figyelembe véve, az alábbiak csak néhány tünetet jeleznek, s megalapozottságuk vagy pillanatnyi, illuzórikus érvényességük is csak hosszú távon derül ki.

Az államok területi integritásának és a határok sérthetetlenségének elve, európai viszonyok közepette a status quo megőrzésének mindenekfölöttisége sajátos módon az etnopolitikai szemléletnek kedvez. Ez a kijelentés nem a fenti elvek közvetett megkérdőjelezése. Azonban a legújabb tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy olyan esetekben, amikor tízezrek, százezrek vagy éppenséggel milliók pusztultak el, vagy pusztulhatnak el a jövőben, csak hogy az elv ne szenvedjen sérelmet, a területi integritásra való hivatkozás morálisan nem tartható fenn, s főleg nem akkor, ha az érv azoknak a passzivitását indokolja, akiknek a közbelépés lenne a dolguk, s olyan helyzetben vannak, hogy a közbeavatkozást meg is valósíthatják. Ha tehát valahol genocídium kezdődik vagy folyik – s ilyen helyzetek megintcsak nem a szerző fantáziájában léteznek –, de az érintett kormány egyebek mellett, vagy csupán az állam területi integritásának megőrzésével magyarázza az eseményeket, ez azt jelenti, hogy a nemzetközi közösség elméletileg és gyakorlatilag is tehetetlenségre van kárhóztatva. S az is dokumentálható, hogy a folyamatos elzárkózás az önrendelkezési elv és jog alapos megvitatásától a nemzetközi szervezetekben éppen a területi integritásra való hivatkozásnak tulajdonítható, illetve azok az államok, amelyek folyamatosan és évtizedek óta megtorpedózzák ezt a vitát, így érvelnek. S ők vannak többségben.

Dacára az ENSZ illetékes testületeinek és a különböző nem kormányzati humanitárius szervezetek minden képzeletet felülmúló áldozatkészségének és erőfeszítéseinek, világviszonylatban elmondható, a menekültkérdés nem megoldott. Ma valamivel több mint 20 millió menekültet tartanak nyilván hivatalosan világszerte, de ez csak azoknak a száma, akiket az ENSZ hivatalosan menekülteknek ismert el. S ez az elismerés, s a menekültek humanitárius segélyezése mindeneke-lőtt azoknak az államoknak az együttműködésétől függ, amelyek területén a menekültek találhatóak. Azok, akik elsősorban politikai okokból külföldre menekülnek, s nem rendelkeznek semmilyen okmánnyal, ami személyazonosságukat igazolná, s különböző körülmények folytán nem nyerik el a menekült státust sem, jogi értelemben

vett személyként megszűnnek létezni. Ezek száma a legóvatosabb becslések szerint is milliókra tehető. S még nem is említettük a saját országukban „menekültekké” váltak millióit (internally displaced persons), akiknek mind humanitárius, mind jogi helyzete a legteljesebb tisztázatlanságot mutatja. Cinikusan azt is lehet mondani régióink legújabb történései alapján, ha az érdekeltek elérik, hogy egy nemkívánatos etnikum tagjainak döntő többsége menekültorba kényszerüljön, az etnopolitikai probléma lényeges része megoldódott, sőt terminusait nemzetközileg elfogadott fogalmakban lehet körülírni és szalonképessé tenni. Nem tisztázottak továbbá a humanitárius segélyezésnek és általában a külföldi szervezetek és alkalmazottaik humanitárius tevékenységének feltételei abban az esetben, ha ugyan nem állapítható meg a genocídium ténye, de a helyzet megköveteli az azonnali segílyt, s az érintett kormány nincs abban a helyzetben gazdaságilag, hogy önerőből azt megvalósítsa.

Bővebben nem szükséges itt kitérni a kisebbségi kérdés megoldatlanságára, s az ebből fakadó következményekre, elég annyit leszögezni, hogy a nemzetközi szervezetekben, nemkülönben a nyugati államok meghatározó politikai köreiben a hangsúly a kisebbségi jogok elismerésének és garantálásának kérdéséről az ún. etnikai konfliktusokat megelőző, vagy ha kirobbantak, kezelési tevékenységre koncentráldik. Ez amellelt, hogy alapjaiban nemes törekvés és indokolt, egyfelől – legalábbis ami régiókat illeti – alaposan megkésett, másfelől azzal a nemkívánatos hatással járhat, hogy a konfliktushoz és a szereplőkhöz való – a dolog természetéből fakadó és szükséges – távolságtartó viszonyulás összemoshatja a felelősséget, eltüntetve a különbséget az áldozatok és az agresszorok, valamint a hosszú távon a konfliktusból hasznot húzók között.

Nem folytatom. A kép meglehetősen sötétre sikeredett, s aligha ad okot vigaszra az, hogy az etnikai kérdés pillanatnyilag egy nagyobb szabású trend függvénye, s úgy tűnik, emiatt önmagában tekintve, elszigetelten kezelve nem oldható meg. Ez viszont nem jelenti azt, hogy nem is kell foglalkozni vele. Az viszont még csak nem is körvonalazódik, hogy a fentebb vázolt különböző forgatókönyvek egyes elemeinek, például az etnopolitika legszélsőségesebb változatainak bekövetkezte hogyan hat vissza az olyan, kétségkívül a demokrácia fogalomkörébe tartozó elvekre, mint az önrendelkezés.

JEGYZETEK

- ¹ Rothschild, J.: *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*. Columbia University Press, New York, 1981. 31. Horowitz, D. L.: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1985, 563. s köv. Arend L.: *The Power-Sharing Approach in Peacemaking in Multiethnic Societies*. Ed. J. V. Montville, Lexington Books, Massachusetts–Toronto, 1989.
- ² Az elmúlt évtizedekben az ún. folyamatos szuverenitás a természeti források fölött, sajátos értelmezés folytán, több esetben önkényes államosításokhoz vezetett. A folyamat mögötti logika hasonló az etnopolitikai szemlélethez. (Vö.: *General Assembly resolution 1803 (XVII) of 14 December 1962*, „Parlament sovereignty over natural resources”.)
- ³ Gurr, T. R.–Harrf, B.: *Ethnic Conflict in World Politics*. Westview Press, Boulder–San Francisco–Oxford, 1994, 79–80.
- ⁴ Ld. pl. Colliard, C. A.: *Institutions des relations internationales*. Dalloz, Paris, 1990, 47–49.; Dupuy, P. M.: *Droit international public*. Dalloz, Paris, 1992, 87–92.
- ⁵ Vö. Dinh, N. Q.–Daillier, P.–Pellet, A.: *Droit international public*. Librairie Générale de Droit et Jurisprudence, Paris, 1994, 399–402.

GARAI LÁSZLÓ

„Kunfajta nagyszemű legény...”

Hogyan azonosítsuk magunkat és egymást a politika világában?

Nem vagyok politológus és nem értek a jogtudományhoz: Gombár Csaba előadásának tárgyához csak a szociálpszichológia nézőpontjából tudok hozzászólni.

A szociálpszichológia klasszikusának számító Tajfel egyszer megdicsérte a történész Emersont, amiért a „nemzet”-nek ilyen meghatározását adta: „A legegyszerűbb megállapítás, amit egy nemzetről tehetünk, az, hogy olyan emberek tömege, akik úgy érzik, hogy ők egy nemzet; és lehetséges, hogy amikor már minden raffinált analízist elvégeztünk, ez lesz a végső megállapítás is.”¹ Tajfel azt becsüli ebben a „definíció”-ban, hogy „egy nemzeti csoport tagjai olyankor értékeli ekként, amikor ők magukat nagyfokú konszenzussal így kategorizálják, és mások is egyetértőleg így kategorizálják őket”. S még azt írja, hogy e „tétel a lényegét tekintve szociálpszichológiai: nem foglalkozik azokkal a történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági eseményekkel, amelyek a konszenzushoz vezettek, mely most definiálja, ki van »belül« és ki van »kívül«. De semmi kétség, hogy ezek az események kulcsfontosságúak voltak az egyetértés természetének létrehozásában, és ugyancsak igaz, hogy a konszenzus, ha egyszer létrejött, a társadalmi valóságnak olyan szociálpszichológiai aspektusát képviseli, amely kölcsönhatásban áll azokkal a társadalmi, politikai és gazdasági eseményekkel, amelyek meghatározzák a csoportnak és más csoportokkal való viszonyának jelen és jövő sorsát.”²

Gombárról gyanítom, hogy emiatt tartja úgy, magamról pedig biztos vagyok, hogy emiatt értek vele egyet, hogy akár igen veszélyessé is válhat a jelenlegi gyakorlat, amely a politika világában etnikai szempont szerint „definiálja, ki van »belül« és ki van »kívül«,” mert „a konszenzus, ha egyszer létrejött, a társadalmi valóságnak olyan szoci-

álpszichológiai aspektusát képviseli, amely kölcsönhatásban áll azokkal a társadalmi, politikai és gazdasági eseményekkel, amelyek meghatározzák a csoportnak és más csoportokkal való viszonyának jelen és jövő sorsát.”

Mint ahogyan a távolabbi meg a közelebbi szomszédságunkban már meg is határoz az erre nézve kialakult konszenzus jelen meg jövő sorsokat.

Azt mondhatná az ember, hogy addig követni lehet Tajfelt, amíg arról van szó, hogy általában egy *csoporton* – ami, vélhetően, a tárgya kell, hogy legyen a szociálpszichológus Tajfel érdeklődésének – ki van belül és ki van kívül, mert ez tényleg függ attól, vajon konszenzus van-e a csoportba belépő és a csoportba befogadók döntésének önkénye között. S mielőtt folytatná az ember a kérdésre vonatkozó mondanivalóját, esetleg kész mérlegelni még azt is, hogy mennyi marad önkénynek és konszenzusnak ebből a kettős véletlenjéből, amikor a kérdéses csoport egy nemzet. Ám – lukadna ki végül az ember az igazi mondanivalójához – etnikum, az más, mint nemzet. Például abban, hogy az utóbbinak van, az előbbinek viszont nincs köze csoporthoz tartozáshoz. S ha azon még lehet vita, hogy milyen *nemzethez* tartozik az, akinek öt nemzedékkel korábbi őse a századfordulón jött olasz fagyaltosként vagy bolgár kertészként Magyarországra, s milyenhez az, akinek ugyanolyan távoli őse ugyanakkor egyike volt „másfélmillió emberünknek”, aki „kitántorgott Amerikába” – ám arról nem lehet semmiféle vita, hogy melyikük milyen *etnikumhoz* tartozik.

Gyanúm szerint ez a gondolatmenet állhat a mögött a szenvedély mögött (amennyire a szenvedély egyáltalán hagy teret gondolatmenetnek), amely az etnikai identitást próbálja a társadalom szerveződésének alapjává megtenni. Valami afféle megfontolás, hogy ha ennyire bizonytalanra válhat minden társadalmi minőség, amire emberek társadalmi (például politikai) szerveződése épülhet, ez bizonytalanra teheti az egész építményt – válasszuk hát alapozáshoz az egyetlen szolid fundamentumot. Ez pedig nem más, mint az etnikum, vagy általánosabban az, amit – idézi Gombár Csaba – Fehér Ferenc és Heller Ágnes biopolitikai tényezőnek nevez.

Érteni vélem a szolid fundamentum iránti igényt – mindazok gyakorlati igényét, akik a 20. század végén szeretnének végre szolidan berendezett társadalomban élni, ahol az ember magáról is, meg a szomszédjáról is tudhatja, hogy kicsoda; mind pedig azok elméleti igényét, akik legalább visszafelé szeretnék megérteni a századot, amely egyszer osztályok, máskor nemzetek mentén hitte magát szervezve. Érteni vélem, mert szolid alapozás híján nagyon fárasztóak tudnak lenni az emberi viszonyok.

Nézzük például a kisebbségeket.

Gombár nem nézi jó szemmel, hogy „a kisebbségek demokratikus jogainak, másságuk politikai tolerálásának felemlegetésekor nem mozgáskorlátozottokról, munkanélküliekről, hajléktalanokról, kény-

szerlakásbérlokról, azaz szociálisan determinált kisebbségekről, hanem tipikusan biopolitikai témákat megtestesítő kisebbségekről esett csak szó. S bár a kulturális, gazdasági és politikai élet nehezen megszámlálható kisebbségekkel telített – s való igaz, hogy a »kisebbségek a többség«, hiszen életünk számos vonatkozásában többségünk valamilyen kisebbségi pozícióba kerül –, figyelemre méltó, hogy szóhasználatunkban a kisebbség hovatovább az etnikai értelmű kisebbségi lét szinonimájává válik” (93. old.).

Másfelől viszont nézzük meg, mi van akkor, amikor „többségünk valamilyen kisebbségi pozícióba kerül”. Hadd mutassam ezt be a magam példáján, nehogy bárki úgy érezhesse, hogy személyeskedek.

Jómagam kisebbségi pozícióba kerültem, még hozzá szociálisan determinált kisebbségébe, melyet olyan jogoktól foszt meg egy arrogáns többség, amelyeket a magam kategóriáján belül (legalább metaforikus értelemben) természetes jognak kell tekinteni, s a diszkrimináció engem is másságomból fakadóan sújt. S ráadásul kisebbségi pozícióm a kisebbségek többségével szemben is kisebbségi, amennyiben nem látatja magától magát az emancipációs szándék rutinos tekintete előtt, mint ahogyan „mozgáskorlátozottaké, munkanélkülieké, hajléktalanoké, kényszerlakásbérloké”; nem mint cigánynak dobnak Molotov-koktélt a szobámba, nem mint zsidónak tömik kitépett pajeszomat a számba, nem homoszexuálisként vagy vallási szekta tagjaként zárnak börtönbe, nem őrültként kötöznek kényszerzubbonyba és kapcsolnak áramot a fejemre szerelt elektródákra.

Ilyen és ehhez hasonló jól ismert dimenziók helyett énram egy intézményes tudomány elitjének a keretében méri egy hatalmon lévő többség a maga hatalmának érdekében a kisebbségi sorssal járó joghátrányt, amely abban áll, hogy Magyarországon nem taníthatok egyetemen. Kisebbségi sorsom kerete nem éppen tipikus, maga a sors azonban az. Gondoljunk bele! Ha tudománnyal foglalkozó embertől, csak mert tudományágának fontos kérdéseiről másképp gondolkodik, e diszciplína túlsúlyos képviselői elveszik a lehetőséget, hogy egyetemen taníthatson, ez azt jelenti, hogy nem vehet részt azoknak a kiképezésében, akik majd a kérdéses tudományágot a továbbiakban művelni fogják. Aki pedig nem adhatja elő másképp gondolkodásának érveit olyan hallgatóság előtt, amely még nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé, annak felfogása továbbra is kívül fog rekedni a mértékadó tudományos nézetek körén, mivel a mértéket továbbra sem olyanok fogják megadni, akik az ő tanítványai lennének. Márpedig mindenféle kisebbségi sorsnak közös lényege a megfosztás minden olyan eszköztől, amely nélkülözhetetlen a kisebbségi státusnak akár a legcsekélyebb megváltoztatásához.

Könnyű azonban belátni ezen a nem tipikus példán, hogy ha bárkinek lehetősége volna, hogy a maga megválasztotta dimenzió mentén jelentsen be igényt annak megállapítására, hogy vele szemben egy többségi önkény kisebbségi diszkriminációt alkalmaz, ez olyan

kisebbségi önkényt szabadíthatna el, amely sem a társadalom kutatásának, sem igazgatásának nem válna javára.

Úgyhogy, mondom, érteni vélem azok igényét, akik ilyesmi helyett szolid fundamentumra kívánják helyezni a társadalomnak akár a kutatását, akár az igazgatását.

Vélhetnénk, hogy az eljárás hagyományossága teremthet ilyen szolid alapot, s vélhetnénk továbbá, hogy minél régebbi ez a hagyomány, annál szolidabb az általa teremtett alap. Annak például nincs hagyománya, hogy a társadalomkutató számon tartson vagy, hogy a közhatalom befolyásoljon például egy, az imént vázolthoz hasonló kisebbségi sorsot. Annak viszont az utóbbi két-három évtizedben már kialakult a hagyománya, miképpen lehet adminisztrálni azt a kulturális identitást, amelyet valaki a maga gyökereinek felkutatásakor választ magának, lett légyen bár az eredetileg volt identitás elvesztése (vagy erőszakos elveszejtése) olyan viszonylag frissebb keletű, mint például a bretonoké, vagy olyan régebbi keletű, mint az occitanoké Franciaországban. Annak pedig már egészen régi a hagyománya, hogyan lehet és hogyan kell kezelni olyan kisebbségi sorsokat, mint amilyen egy zsidó enklávéé. Ennek megfelelően a „másképp gondolkodó tudós” kategóriája valószínűleg nem alkalmas arra, hogy kezelhető társadalmi azonosság-viszonyok épülhessenek köré, a „franciaországi occitan” kategóriája alkalmasabbnak látszik erre, a – például – „magyarországi zsidó”-é pedig úgy látszik, még annál is alkalmasabb.

Csakhogy: a „franciaországi occitan” kategóriája mentén kialakulhatnak például olyan szcénák, amilyen egy Dél-Franciaországban megrendezett tudományos konferencián került bemutatásra, ahol a konferenciát vendégül látó egyetem dékánja, akit mint szakmabélit a szokásoknak megfelelően a tanácskozás elnökévé választottak, elnöki megnyitóját occitan nyelven tartotta, kijelentvén: „Az itt élő nemzetnek ez a nyelve”. Amíg a *tolmácsolatlan* incidens zajlott, volt időnk gondolkozni rajta. S én például akkor arra gondoltam, hogy talán már nincs messze az idő, amikor majd a Nagy- és a Kiskunságban honos magyarok petícióban fogják bejelenteni: *visszakövetelik kun nyelvi, általánosabban kulturális identitásukat, amelytől magyarországi Béla király erőszakos letelepítési politikával megfosztotta őket*. S akkor mindenféle, például politikai szerveződés képezhető lesz majd annak a különbségnek mentén, hogy magyar-e az ember vagy kun.

„Kunfajta nagyszemű legény” – ahogy Ady írja. Igenám, de ő a *Hortobágy poétájáról* írja ezt, s vélhető, hogy már a legelső jelző megválasztásával jelezni akarta, hogy markánsan magyar sorsról lesz szó itten. S ha így van, nem áll egyedül azok sorában, akik számára „kunfajta” annyit tesz, mint *markánsan magyarfajta*, mert például Illyés Gyulánál ilyesmi olvasható: „Tanulmányt kellett írnom a magyar nép fajtájáról vagy fajtáiról. Azzal kezdtem, hogy a kunok büszkén emlegetik, hogy ők aztán igazán magyarok ám, szemben mindazokkal, akiknek semmi ilyen eredetjelzőjük nincs. Ha valaki jásznak vagy besenyőnek vallja magát, én az előtt is lapítok, átengedve

neki magyarságból az elsőséget; nekik, a később jötteknek, a beolvadtaknak..." S igazán *horribile dictu*, hogy Illyés ezután még ezt írja: „Ha a magyarországi zsidóság sorsa úgy alakult volna, mint apáink az emancipációkor vélték, akkor tán ötszáz év múlva a magyar előtt a zsidó jelző is ilyen mellődüllesztő, magyarnál is magyarabb értelmet kap.”³

Úgyhogy olyasformán látszik, hogy az identitást adminisztráló eljárás hagyományossága sem teremt igazán megbízható, szolid alapot a társadalomnak sem kutatásához, sem igazgatásához.

Így aztán esetleg tényleg nem marad más, mint etnikai kritériumok mentén nyilvántartani társadalmi különbségeinket és azonosságunkat. Esetleg akármilyen egyéb biopolitikai tényező mentén. Mert az azért mégiscsak más: ha valamilyen kétségbevonhatatlan alapunk van arra, hogy a társadalmi univerzumot – akár az elmélet, akár a gyakorlat számára – elrendezzük.

Megjegyzem, ugyanez a logika működött azokban is, akik ezt az univerzumot az osztályok kategóriáiban vélték elrendezhető: a gazdasági érdek ugyanilyen kétségbevonhatatlan hatótényezőnek tetszett, összevetve azzal, amit az angol nyelv így jelöl meg: *fancy*, a magyar nyelvnek pedig csak sok szava van rá, hogy e szociálpszichológiailag is hatni tudó tényezőnek a jelentését visszaadja: képzelet, fantázia, képzelőerő, látomás, elképzelés, képzelődés, elmeszülemény, szélső, kedv, ízlés, gusztus, tetszés, vesszőparipa.

Erről eszembe jut egy rövid szöveg, amely a pszichológiatörténet folklórából való – már nem is lehet tudni, hogy ki volt a pszichológia jelesei közül, aki először illusztrálta általa, miképpen támad gyakorta az az evidenciánk, hogy társadalmi univerzumunk hatótényezői közül az egyiket kétségbevonhatatlan valóságáá kitünteti a többivel szemben, amely csak *fancy*:

„Nézze meg ezt a kést, uram. Az angol azt mondja rá: »knife«, a francia meg: »couteau!«; az orosz úgy véli, »nozs«, a német szerint meg »messer« – az istennek sem tudnak megegyezni. Pedig milyen egyszerű: világosan belátható, hogy egyiknek sincs igaza. Mert mit mondunk mi, magyarok a késre? Hogy »kés«. S ha elfogulatlanul tekintjük a kérdést: mi más lenne valójában egy kés, mint: »kés«?”

Tényleg: mi más lenne egy kés, mint *igazán* „kés”? És mi más lenne, amiben egy etnikum konszenzust alakíthat ki az őt megjelenítő egyedekben, közös-ség!! bárki mással bármi más közös-ségük legyen is, mint az, hogy ez utóbbiak bármelyikével szemben az etnikum *igazi* alapot nyújt az emberek azonosításához?

Úgyhogy kénytelenül be kell látni, az ember azonosításához semmivel sem nyújt szilárdabb alapot, ha aszerint adminisztrálják, hogy például olasz-e vagy orosz, mint ha aszerint tennék, hogy, mondjuk, szocialista-e vagy fasiszta? Holott például ismerünk esetet, amikor valaki *olasz szocialistából olasz fasiszta* lett, de azt nem tudta volna megtenni Mussolini, hogy *olasz szocialistából orosz szocialista* válják belőle.

Viszont azt sem, hogy vércsoportot váltson. S ha igaznak bizonyulna is az újsághír, amely szerint az Egyesült Államokban már létesült volna olyan választási párt, amely vércsoport szerint azonosítható polgárok szavazataira tart igényt, s ezeknek ígér politikai képviselést, ez legalábbis tipikusnak még nem tekinthető. Holott vércsoport alapján nem kevésbé, mint etnikai csoport alapján megállapíthatók például kisebbségek, hiszen míg A-csoportba Magyarországon az emberek 38 százaléka, addig B-csoportba mindössze 10 százaléka tartozik. Ha mármost lenne, aki ennek ellenére amellet van, hogy a politika világában az emberek ne vércsoportok mentén azonosítsák magukat és egymást, hanem aszerint, hogy liberális, szocialista, nemzeti vagy transzcendens (például keresztényi⁴) értékrenden alapul-e az a politikai ideológia, amely felé valaki orientálódik, akkor én azért csatlakoznék hozzá. S pontosan ugyanazon logika mentén, mint amelynek szemszögéből Gombárral is egyetérték, amikor etnikai csoportokkal szemben részesíti előnyben az ilyen politikai-ideológiai kategóriákat.

Ha egyszer az etnikai referenciának *nincs meg* az a fölénye, ami miatt választottuk volna: hogy kétségbevonhatatlan alapot nyújtana a társadalmi univerzum elrendezéséhez. Mert hiszen az elrendezéshez nem elég, ha annyit tudok kétségbevonhatatlanul megállapítani magamról vagy másról, hogy kun vagyok vagy hogy zsidó – egyszersmind azt is egyértelműen kellene tudni megállapítani, hogy ezáltal más vagyok-e, mint magyar, vagy épp ellenkezőleg. Ezt pedig – láttuk – csak akkor lehet eldönteni, ha már eleve el van döntve egy olyan konszenzus számára, amelynek a határai ott húzódnak, ahol a kérdéses etnikai csoport elválik a magyaroktól, illetve ellenkezőleg, különbség nélkül osztozik benne minden magyar: az előbbi esetben a másságot, az utóbbiban pedig az azonosságot a konszenzussal vallott öndefiníció látszólag *megállapítja*, valójában azonban esetleg *teremti*.

Mert akár olyan súlyosnak tekinthető kritérium mentén alakul ki két csoport, mint az etnikai, akár a legcsekélyebb fontosságú dimenzió mentén⁵ alakítják ki, mindig van, amiben e csoportok *különböznek*, s van, amiben *hasonlítanak*, így arra is van alap, hogy határukat számon tartásuk, meg arra is, hogy ne vegyenek tudomást róla.

Tegyük fel mármost, hogy egyetértés alakul ki a két csoport között arra nézve, hogy hasonlóságukat tartsák súlyosabbnak – ettől a pillanattól fogva *eggyel több okuk lesz, hogy így gondolják, mint volt, mielőbb erre nézve az egyetértés kialakult közöttük*.

Tegyük fel ezzel szemben, hogy a teljes egyetértés a tekintetben áll elő két csoport között, hogy identitásukban az a meghatározó, ami megkülönbözteti őket – ebben az esetben *kevesebb alap marad e konszenzusra, mint ha nem jött volna létre*.

Igazán pedig a határt a két csoport között semmi sem tudja olyan markánsan megvonni, mint ha az egyik csoport tagjai között arra nézve áll fenn az egyetértés, hogy ilyen határ nincs is, míg másikban azt a konszenzust, hogy igenis van, csak erősíti a mindennapos tapasztalat az erre nézve folytatódó vitáról.

Ez utóbbi játék úgy is előállhat, hogy egy etnikai kisebbség „fedez fel” a szakadékat maga és egy etnikai többség között, amely utóbbi azzal, hogy ismételt manőverekkel próbálja e szakadék létét „letagadni”, csak egyre markánsabbá teszi, mennyire áthidalhatatlan az. De előállhat úgy is, hogy a többség „jön rá” arra (vagy: a többségre „jön rá” az), hogy a kisebbség más, s a kisebbség minden manővere, amellyel asszimilálódni próbál, csak újabb meg újabb tünetét szolgáltatja ennek a másságnak.

Ahhoz, hogy társadalmi azonosságunk körül e paradox játékok⁶ valamelyike kibontakozzék, mondom, nem szükséges, hogy a két csoport olyan súlyosnak tekinthető dimenzió mentén játssza azt, mint amilyen az etnikai. Pontosán ugyanilyen szerkezetű végzetes játékokba bonyolódhat például két veronai család, amelyek között pedig a viszony és a viszály lényegét hiánytalanul fogalmazza meg Capulet Julia, amikor ezt mondja gondolatban Montague Romeónak: „Csak neved ellenségem, nem magad”.⁷

Mert azt, hogy egy társadalmi univerzumban milyen történet zajlik, valószínűleg a *forma* határozza meg, amelybe a történelem elrendezi a maga játékának szereplőit, nem pedig az *anyag*, amely ezeket a formákat hordozza.

Úgyhogy a társadalom pótlólagos kockázat vállalása nélkül engedheti meg magának azt a luxust, hogy amikor a játék politikai, akkor az anyag is hadd legyen az: ne „magyarok”, „zsidók”, „kunok” és „occitanok” legyenek a szereplői, hanem „szociáldemokraták”, „kereszténydemokraták”, „szabad demokraták” és „magyar demokraták”.

JEGYZETEK

¹ Emerson, R.: *From empire to nation*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press 1960. 102. old.

² Tajfel, H.: *Human groups & social categories: Studies in social psychology*. Cambridge (Massachusetts): Cambridge University Press. 1981. 229-230. old.

³ *Magyarok* (1939); 1938. aug. 14-i naplójegyzet.

⁴ E két utóbbit, nem győzöm sajnálni, hogy nem csak mai híveik, de szocialista és liberális ellenfeleik is egynek veszik. Holott elég csak a II. János-Pál magyarországi látogatásakor elhangzott beszédek tartalmát elemezni, hogy kitessék az eltérés a házigazdák nacionalizmusa és a vendég egyfajta „internacionalizmus” között. Hogy pedig a nacionalizmus ismét felmutassa a maga 19. században még megvolt ateizmusát vagy legalábbis agnoszticizmusát, erre sem kell majd soká várni a jelenlegi ciklus merőben új szövetségi és szövetségbontási rendjében.

⁵ Tajfel klasszikussá vált kísérletben vizsgálta meg a kérdést, hogy mi az a minimális feltétel, amely már akképpen túlozható el, hogy az ember magát egy szociális kategóriára vonatkoztatva identifikálja és megkülönböztesse a „saját” csoportját és egy „idegen” csoportot. Azt találta, hogy ez a fejlemény már olyankor is bekövetkezik, ha a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítják ki, mint hogy egy teszt manipulált eredményének „tanúsága” szerint két olyan festő – Klee és Kandinszkij – közül, akiknek korábban a nevét

sem hallotta, melyeknek az állítólagos festményeit részesíti előnyben maga a kísérleti személy, és melyiket mások, akiknek ő mindvégig csak monogramját ismeri. (A kísérlet részletes ismertetését lásd Tajfei: *Id. mű.* 268–287. old.)

⁶ A társadalmi azonosság paradoxonjairól részletesebben lásd szerző „...*elvegyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfiáját (T. Twins Kiadó, Budapest: 1993.).

⁷ Shakespeare: *Rómeó és Júlia*. Mészöly Dezső fordítása.

BALASSA PÉTER

Az eltorzult társulás

Töredékek Gombár Csaba tanulmányához

Nem vagyok a politika tudósa, elsősorban mint kortárs, mint művészetről író civil szeretnék hozzászólni Gombár Csaba igen fontos és elgondolkodtató írásához.

A tanulmányon végighúzódik egy – számomra – egyre megoldatlanabbnak tűnő probléma, a posztmodern fogalmának definíciós problémája. Ez esetben azt hiszem, hogy a posztmodern szó használata, párhuzamosan az etnopolitizálás előtérbe nyomulásával kisérszben indokolt, jogos, vagy részben nem. Már a művészettudományokban sem tudják és egyre kevésbé tudják megmondani, mi a posztmodern, mi nem az. Ami öt-hat éve világosan a modernitás kritikai ellentétének látszott, az mára vagy a modernitás intranzigens és egyre elfogadhatatlanabb ellenségévé vált, vagy olyan túltelített jelentésűvé, hogy semmit és mindent jelent. Gombár tanulmányában is végigkövethető ez a definíciós gond, és számomra azokon a helyeken meggyőzőbb, ahol inkább az etnicizálódás párhuzam-fogalma, vagy akár a fundamentalizmusoké a posztmodern, és nem meggyőző, amikor művészet-eszmei fogalomként használja. Az utóbbi esetben ugyanis, mára egyre világosabb, egy „felfutó”, progresszív modernitás-kritikát jelentett, amelynek komoly művészeti és elméleti hozama volt, mondjuk így: az 1789-es „nagy elbeszélés” végigelemzése, lezárása, de nem teljesen elutasító bírálata. Az előbbi esetben azonban szerintem nem megfelelő kifejezés a posztmodern, hanem inkább fedőnév, semmire sem kötelező, általános *Zeitgeist*, a modernitás utáninak, a „vég utáninak” beállított kor-érzés, amely már nem tartalmazza a korábbi, eredeti posztmodern kultúra előrevivő, kritikai töltetét, hanem valójában csakugyan, ahogyan Gombár finom elemzéseken keresztül megmutatja: az etnopolitika, a biopolitika fedőfogalma. Tehát hajlok arra, hogy sétválasszuk a posztmodern kulturális-szellemi fogalmát, mely

már maga is történetté, narrációvá vált, a politika átváltozásától, az etno- és biopolitizálástól. Ahol Gombár posztmodern politikát mond, ott valójában inkább a politika gyökeres átváltozásáról van szó, amit – szerintem és az általam nagyjából ismert kultúrkritikai szakirodalom szerint is – a média, illetve a média-szimulakrumok tömegkultúra teremtő erejének politikai erővé változása, e változás újabb etapja jelent. Kissé fanyarul azt mondanám, hogy az „agitprop”-nak számos változatát nyújtotta a 20. század, Leninéktől Sztálinon és Göbbelsen, Mussolinin át a planetáris tévétársaságokig és a médiális csillagháborúig, vagy éppen a Berlusconi-jelenségig. Ez utóbbi számomra jelenlegi megtestesítője annak, ami az igazi politika után történik, ezért jószerivel már nem is nevezném klasszikus értelemben politikának, hanem inkább a média-szimulakrum teljhatalmának. A média és a belőle áradó tömegpolitizálás (amit, ismétlem, nem nevezek politikának) egyre kevésbé eszközei a közéletnek vagy a magánéleti nevelődésnek, hanem ők maguk a dolog. Az új politika már nem politika, nem is posztmodern, hanem olyan, mint Berlusconi hatalomra kerülésének „Fininvest-great narration”-je. Ez nem posztmodern politika, hanem a politika szó teljes, funkcionális-tartalmi átépítési kísérlete, amelyben az etno- és biopolitika meg a különféle korporativizmusok (ebbe nem csak, nem elsősorban a klasszikus munka- és tőke közös szakszervezeti korporációit értem, hanem az etnikai struktúrájú, de egyáltalán nem etnikai tartalmú lobby-szerveződések is) eltávolítanak a Habermas által értelmezett társadalmi cselekvés-diszkurzus politikai mechanizmusaitól, a racionális érvelés politikaszervezeti artikulációjától. Mindezen belül az etno- és biopolitika más módon, mint régen, megismétli a kevesek – ezúttal információs – túlhatalmát a látszólag bokáig kiszolgált többséggel szemben. A régi politológiai terminussal szólva: a tömegmanipuláció új etapját látom mindabban, amit Gombár Csaba fenomenológiája leír, és ezt alig nevezném posztmodernnek – már csak azért sem, mert a posztmodern eredetileg játékosabb és kevésbé intranzigens volt, úgynevezett léhaságának megvolt a maga ideológiaellenes éle és frissessége, szemben az etnopolitikák újra csak komor dogmatizmusával.

Azért sem használnám a posztmodern fogalmát mindarra, amit Gombár leír, mert egyrészt nem számol azzal, ami az „eredeti” posztmodern gondolkodásban nagyon-nagyon régi volt (a romantikus filozófia mint kiindulópont), másrészt azzal, ami mindebben eleve és máig *többé-kevésbé érvényesen* a modernitás kritikája, illetve a racionális diszkurzus határainak vagy „fekete lyukainak” a jelzése volt (az ökológiai válságtól az új individualizmuson át a neotolerancia- és pluralizmus-elméletekig, a szabadság újrafogalmazási kísérletéig, az atomisztikus felfogással szembeni szemléleti holizmusig, és így tovább – lásd *Medvetánc*, 1987. évi posztmodern körkérdése és egyebek). Magam arra jutottam, hogy amiben politikailag, szellemileg a posztmodernnek igaza volt a modernitással szemben, az parciális igazságként – mint a posztmodernitásnak a modernitás által történő

„kötelező” feldolgozása és értelmezése – maradandó, mind politikailag, mind kulturálisan, azaz: maradandó kritika, amelyre minél jobban figyel az uralkodó modern paradigma, annál inkább életképes, annál kevésbé lehetséges megismételni az 1789-től a 19. és a 20. század végéig húzódó valóban elavult paradigmát. A modernitás több, mint ez a kétszáz év, amely csakugyan lezárult. A rendkívüli, kegyelem-szerű bicentenáriumi év, 1989 nagy pillanata tényleg az lehetett volna, ha a modern átértelmezi önmagát a posztmodern kritikája által, anélkül, hogy a posztmodernitás teljesen megtagadná a modernitás visszavonhatatlan értékeit. Véleményem szerint a modernitás és a posztmodernitás sajátos ötvözésének a kudarca az, ami az 1989 utáni világban bizonyos értelemben a politika megszűnéséhez, illetve a racionális diszkurzus helyett az etnopolitizálás mediális túlhatalom révén történő felfokozódásához, a kis csoportok sajátos totalitarizmusához vezet. A modernitás romantikus kritikája, mint a modernitás *természetes* velejárója (ami minden további posztmodern forrása) nagymértékben mint ökofundamentalizmus, biopolitika stb. diszkreditálódott, anélkül, hogy azok a valóságos problémák, amelyek legitim kiindulópontjai voltak, enyhültek vagy megszűntek volna. Ezt azonban egészében nem nevezném posztmodernnek, már csak azért sem, mert a posztmodern *még* a rossz lelkiismeretű írástudók jegyében állt, amiről viszont Gombár Csaba beszél, *már nem*; ez a fény- és képírástudók felelőssége már, nem a régimódi, rezignált írástudóké, akik a romantika *hiábavaló* örökösei. Csakugyan véget ér a logocentrikus világ, de ez nem írható a posztmodern kritika rovására teljes mértékben, hiszen még e kritika eredményei is elmaradtak. Itt és most rosszabbról és többről van szó: a kezelhetetlen tömegtársadalmak mediális féken tartásán alapuló „politikáról”, és ez: *nem szó, hanem kép*. Az a politika, amely a (rejtett) analfabetizmussal nem hogy nem számol, hanem egyenesen rá épít – számomra nem politika, hanem tényleg az egydimenziós ember világa. *Ezen belül* értelmezhető véleményem szerint az etno- és biopolitika, amelyben – Gombár egyik legfontosabb gondolata szerint – a közösségi jogok az autonóm egyéni jogok *főlé* kerülnek, amelyben több és értékesebb lehet az, hogy valaki magyar, vallásos, vagy éppen kisebbségi, mint az, hogy állampolgár (és csak a példa hazai, a jelenség globális és egyre differenciáltabb tendenciát mutat).

A csoport-individualitásnak az egyszerű individualitás fölé kerülése nemcsak etnikai, vallási, rasszista, biológiai alapon történhet, hanem mindenütt érvényesül, ahol az úgynevezett közösségi többet, jobbat jelent, mint az egyedi. Gombár Csaba tanulmányának veleje számomra abban a bekezdésszáró mondatában van, ahol rezignáltan, már-már melankolikusan azt írja: „Egyedül tilos”. No, ez az! Az „egyedül tilos” nemcsak az etnosz és a biosz „magasabbrendűségét” jellemzi, hanem minden korporációt, „páholyt”, szektát, felekezetet stb., ahol a mindent eldöntő „érv”, az „egyedül tilos” másféle megfogalmazása ez: „mégiscsak a mi kutyánk kölyke”. És ebbe nemcsak a családi, vérségi,

klán, „maffia”, hanem a szakmapolitikai vagy más érdekcsoportosulás *akaratlan, önkéntelen* működésmódja is beletartozik, ahol nem a tartalom az etnikai-biológiai, hanem a működési struktúra. Az „egyedül tilos” vagy „a mi kutyánk kölyke” valami mélyebben fekvő társadalomantropológiai és szociállélektani problémakörre mutat, amelynek a vizsgálata – talán – igen gyümölcsöző lehetne a politológia számára is, ahogy például a művészetről való gondolkodás számára is az (pl. testvér-mítoszok, nemzetségi és népi eredettörténetek, mélyen fekvő vérségi, családi organicitás-szükségletek és közösségelméletek, szimbiózis-követelmények, melyek közös jellemzője a szegényes kommunikáció kifelé, a más, a másik irányában).

Gombár Csabának tökéletesen igaza van, amikor a politika etnicizálásában regressziót lát. Ugyanakkor e regresszió miértjei, kapcsolatuk az infantilitás, a kiskorúság és a „közösségi”, szimbiotikus összetartozás elementáris szükségleteivel, olyan kérdések, amelyeket éppen a racionális politikai diszkurzus önvédelme érdekében állandóan meg kellene vizsgálni, nem pedig pusztán elhárítani. Mindaz ugyanis, ami mintegy betör ebbe a racionális, klasszikusan politikai érvelésmódba, mindaz, ami archaikus, retrográd, „organicista”, szimbiotikus, biologista, etnicista stb., nem a posztmodernitás, hanem *valamilyen* egészen mélyen fekvő, ha tetszik: ősi emberi igényre, szükségletre mutat, s itt az újabb titok: oly igény és szükséglet ez, mely nem képes vállalni az individualitás nagykorúságát, felelősségét és terhét, valamint azt, hogy csak igazi individuumok között jöhet létre *valódi*, artikulált kommunikáció („ökumené”), a vérségi korporációk és egyéb intern közösségek között jóval kevésbé. A posztpolitikai média-politizálás mintha épp erre építene, az eltorzult társulásra. Pár sorral feljebb aláhúztam a valamilyen szót: véleményem szerint itt a társadalom- és embertudományok fekete lyukával van dolgunk, amire Kant óta mégiscsak kötelezően keresnünk kellene legalább a válasz lehetőségét: „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? *A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából...* Sapere aude! merj a *magad* értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.”